

מהו היכי היווני לדעת הרמב"ם?

הקדמה

שיטת הרמב"ם במשנה כלים ובמנחות
סוגיית "אמר תרומת הכרי הזה בצפוני"
ראיות לכאורה לשינוי הגירסה
הצעת הבנה חדשה בסוגיית "אמר תרומת הכרי הזה בצפוני"
גירסת הגר"א בירושלמי
סיכום
נספח

הקדמה

מבין המנחות שהיו במקדש, את הרקיקין יש למשוך בשמן זית¹. המשנה מתארת את צורת המשיחה במילים "כמין כי". ביטוי זה מופיע בעוד מקומות, ואף הרמב"ם הזכיר אותו בספרו "היד החזקה"². בשנת תס"ב (1702) שינו מדפיסי הרמב"ם באמסטרדם את הציור מכפי שהיה בדפוסים שלפניהם לצורת האות היוונית "כי" (X). אולם כפי שנראה להלן, להבנה זאת אין מקור ברור בראשונים האחרים. השינוי בדפוס הרמב"ם השפיע גם על מדפיסי התלמוד, ובשנת תרמ"ג (1883) הוכנס שינוי דומה בדברי רש"י החל מההדפסה השלישית של ש"ס ראם וילנא³. מאז הפך שינוי זה לנחלת הכלל, והודפס שוב ושוב ברמב"ם ובתלמוד. בהדפסת הרמב"ם בהוצאת 'שבת פרנקל' ניסו להחזיר את המצב לקדמותו על פי כתבי יד עתיקים, אך בכך לא פתרו את הקושי שעמד בפני מדפיסי אמסטרדם.

חז"ל השתמשו בביטוי 'כי יווני' בחמישה נושאים שונים:

1. הכשר מחצלת טמאה ע"י הוספת קנים כדי לבטלה מתורת מחצלת (משנה כלים כ, ז)
2. משיחת מנחת רקיקין בשמן (מנחות עה, א ועוד)
3. משיחת ראש הכהן הגדול בשמן המשחה (הוריות יב, א ועוד)
4. "האומר תרומה בצפון הכרי" (ירושלמי תרומות ג, ג; תוספתא תרומות ד, ט)
5. מבוי שעשוי כמין כי - מחלוקת רבי יוחנן ור"ל (ירושלמי עירובין ה, א)

1 מנחות עה, א.

2 הלכות כלי המקדש א, ט.

3 כריתות ה, ב רש"י ד"ה כמין כי. ראה להלן בנספח.

שיטת הרמב"ם במשנה כלים ובמנחות

במשנה מסכת כלים פרק כ משנה ז כתוב:

מחצלת שעשה לה קנים לאורכה טהורה, וחכמים אומרים עד שיעשה כמין כי.

מסביר הרמב"ם:

כבר ידעת כי המחצלת והיא "אלחציר" הארוגה מן החבלים והקנים ודומיהן מתטמאה במשכב הזב כמו שביארנו בסוף שבעה עשר דמסכתא זו. ואמר כאן שאם מתח קנים לאורך המחצלת הרי זו אינה ראויה עוד למשכב, והוא אמרו טהורה. וחכמים אומרים עד שימתח את הקנים עליה **משלושה צדדין כתבנית כף, והוא אומרו כמין כי**, ואז תהיה טהורה ולא תתטמא במשכב הזב. ושמה רצה באומרו כאן כמין כי **יונית**, כמו שביארנו במנחות.

מדברי הרמב"ם רואים שהביטוי "כי" סובל שני פירושים:

1. צורה סגורה משלוש רוחותיה, כעין האות כ' בלשון הקודש.

2. 'כי יונית' כמו שפירש במנחות.

במשנה במנחות ו, ג כתוב על מנחת הרקיקין כך:

"הרקיקים משוחים. כיצד מושחן? **כמין כי**, ושאר השמן נאכל לכהנים".

מסביר הרמב"ם שם:

"ואם היו רקיקין הרי זו מושח כל רקיק מהן בשמן זית כצורת **הכף היווני**,

והוא כך: C"⁴.

על הציור C שמתואר בכתב היד מתעוררות השאלות הבאות:

1. מפירוש הרמב"ם למשנה בכלים משמע שבמנחות הוא יתאר צורה שונה מהאות כ' שבלשון הקודש, ואילו הצורה C היא למעשה צורה זהה, אך בקו עקום במקום קוים ישרים.

2. לשם מה משתמשת המשנה באות כף **יונית** אם היא מתכוונת למעשה לאות כף **שבלשון הקודש**, רק שהיא הפוכה, כבכתב ראוי?

3. הרמב"ם כותב שהאות C היא הכף היוונית; האמנם? נפנה למקורות יוניים ונראה איזה אות מתאימה להקרא 'כף יוני'.

4 הוצאת מוסד הרב קוק בתרגום הרב קאפח ע"פ כתב יד. אך בדפוס ראשון נאפולי רנ"ב לא מופיע כל ציור אלא המילים: "כמין כף יונית שהיא כן".

1	A α אלפא	13	N ν נו
2	B β בטא	14	Ξ ξ קסי
3	Γ γ גמא	15	O o אומיקרון
4	Δ δ דלתא	16	Π π פאי
5	E ε אפסילון	17	P ρ רו
6	Z ζ זטא	18	Σ σ סיגמא
7	H η אטא	19	T τ טאו
8	Θ θ תטא	20	Υ υ אופסילון
9	I ι יוטא	21	Φ φ פי
10	K κ קפא	22	X χ כי
11	Λ λ למדא	23	Ψ ψ פסי
12	M μ מו	24	Ω ω אומגה

תמונה 1: האלף בית היווני

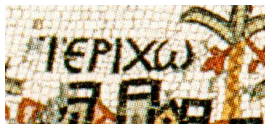
האות השמונה עשרה, סיגמא, מופיעה ביוונית העתיקה בצורה הבאה: C, והיא נקראת סיגמא ירחית.

במפת מידבא, פסיפס עתיק מלפני כ-1200 שנים, מוצגות ערים מארץ ישראל. שם העיר ניקופוליס (=אמאוס, חמת) מופיע שם בצורה הבאה: ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ, האות קפא K משמשת עבור הצליל 'ק', ואם כן היא המתאימה להיקרא כף יוונית. לעומתה האות C, הסיגמא הירחית, משמשת עבור הצליל 'ס'.

תמונה 2: כתיבת המילה ניקופוליס במפת מידבא

שם העיר יריחו מופיע באותו פסיפס בצורה הבאה: ΙΕΡΙΧΩ, כשהאות X היוונית (כי, מס' 22) מקבילה לאות ח'.

תמונה 3: כתיבת המילה יריחו במפת מידבא

בהלכות בית המקדש, בהתבסס על 'כתב יד תימן', כותב הרב יוסף קאפח זצ"ל שהרמב"ם חזר בו מזיהוי הכי היווני עם האות C. ברמב"ם בהלכות כלי המקדש א, ט מופיע בדפוסים הישנים הנוסח הבא:

כיצד מושחין את הכהן? צק את השמן על ראשו וסך ממנו על גבי עיניו כמין כי יונית כזה X, שנאמר ויצק משמן המשחה על ראש אהרן וימשח אותו לקדשו, ומלכי בית דוד מושחין אותן כמין נזר על ראשו...

הרב יוסף קאפח זצ"ל כותב במהדורת הרמב"ם שלו שם בהערה טז:

בנדפס צייר אות אקס X, אך בכת"י רבנו היה ציור ונמחק, ולא צייר אחר במקומו. ונראה שהציור שבכת"י תימן הן במשנה והן כאן הוא אות C, ונראה ברור שהוא שמחקו רבנו. אמנם כן הוא בכתב ידו במנחות פרק ו הל' ג. ונראה כי מה שמתאים למשיחת חלות המנחות אינו מתאים למשיחת כהן גדול. ומלשונו בהלכה 'צק את השמן על ראשו וסך ממנו על גבי עיניו', גם מלשונו בפיהמ"ש שכתב 'ואפילו כהן בן כהן מושחין אותו, יוצקין ממנו על ראשו יציקה ומושחין ממנו על עיניו כצורת הכף היוונית כצורה זו'... וכאן מחוקה הכף היוונית, ונראה לי כי רבנו סבר כי הכף היווני המתאימה כאן היא לא אקס ולא סי אלא קי K, והיא ורק היא מתאימה לתיאור 'יוצק על ראשו וממנו מושח על שתי עיניו'. עכ"ל.

ברמב"ם שהוצא לאור ע"י הרב קאפח על פי כתב יד תימן הושאר הנוסח המחוק במילים הבאות: "כמין כף יוני כזה", בלי שום ציור. מאידך, ברמב"ם שבהוצאת שבת פרנקל החזירו את הסימון C (על אף שכאמור גם הוא בעייתית), וגירסתם: כמין כי יונית כזה C.

להלן נביא ראשונים נוספים שמחזקים את דברי הרב קאפח שה'כי' היווני הוא האות קָפָא (K).

1. במדרש פסיקתא זוטרטא⁵ בפרשת תצוה סימן ז מתוארת משיחת הכהנים בשמן המשחה בצורת האות K: "תחילה יוצק לו על ראשו, ואח"כ מושחו כמין כ"י יוני כמו שקורין היוונים כ' קָפָא, נותן לו שמן בין ריסי עיניו ומושחו באצבעו מאוזן לאוזן, והיא קָפָא יונית". מחבר הפסיקתא זוטרטא, רבנו טוביהו, חי בצפון יוון, ומן הסתם היה בקי באותיות היווניות.

בכל זאת יש להקשות, שאם חז"ל התכוונו לקָפָא, מדוע לא אמרו "כמין קָפָא"? שאלה זאת מתחדדת לאור העובדה שיש אות יונית אחרת ששמה 'כי'! תשובה לשאלה זאת ניתן למצוא בדברי הרבי מלובאוויטש זצ"ל בביאורים לפירוש רש"י

5 מדרש שחובר ע"י ר' טוביהו ב"ר אליעזר, שחי בצפון יון סביב שנת ד'תת"ן.

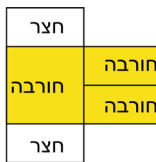
(שמות כט, ז): "...נראה לפרש שמילת "כ"י" אינה אות בשם "כי", אלא זוהי ראשי תיבות - כ"ף יוונית".

2. **שיטת רבנו חננאל:** הגמרא במסכת עירובין (פה, א) דנה בהוצאת חפצים בשבת במקרה של שני בתים וביניהם שלוש חורבות. הגמרא מסבירה ששלושת החורבות אינן בשורה אחת, אלא מסודרות בצורה של "חצובה". רש"י מסביר שחצובה היא כשלושה רגלי קנקן. הרא"ש⁷ מוסיף את הציור הבא * , וכן מובא ברש"י בבבא מציעא דף כה, א ד"ה כחצובה. בדפוס וילנא מופיע השרטוט הבא לפי שיטת רש"י, בו שלושת החורבות נמצאות בין שני הבתים:

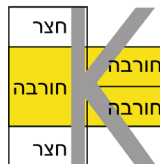

תמונה 4: סוגית שלוש חורבות לפי רש"י (מתוך התלמוד מהדורת אבן-ישראל)

רבנו חננאל מסביר שבין שני הבתים (החצרות כלשונו) יש רק חורבה אחת, ואילו שתי החורבות האחרות ניתן רק לזרוק אליהן מהחצרות: חצובה - דעבדין כמין כף יווני, והאמצעית היא בין שתי החצרות, ושתי החיצונות נמשכות ויוצאות מחוץ לחצרות. ואין משתמשות החצרות הללו בתוך שתי החורבות הללו אלא ע"י זריקה... מסתבר שכוונתו לציור הבא:

שלמעשה יוצר את הכף היוונית, היא האות קפא כך:

6 רש"י עירובין פה, א ד"ה לא דעבידי כחצובה.

7 רא"ש עירובין פרק ח הל' ג.

יש שניסו לזהות את דברי רבנו חננאל עם צורה אחרת מ-K, אך יש לדחות את דבריהם:

- א. בספר "הערוך השלם"⁸ ערך חצב כתב העורך בהערה 3 בשם רבנו חננאל הנ"ל שהוא אות יוני X. קשה לפירושו איך יסביר את סוגיית שלוש חורבות!
- ב. בפירוש רבנו חננאל בהוצאת מכון "לב שמח"⁹ בהערה 78 כותב המהדיר שהנוסח שמופיע ברבנו חננאל בדפוס וילנא "כף יוני" זהו שיבוש, ויש לכתוב "כי יוני". כאמור גם אם הנוסח הנכון בדברי רבנו חננאל היה "כי יוני" הרי שכוונתו היא לכף יוני שצורתו K, אחרת לא יובנו דבריו בסוגיית "שלוש חורבות".
- ג. בתלמוד המפורש בהוצאת הרב עדין ישראל (שטיינזלץ) מובא השרטוט הבא כאפשרות לדברי ר"ח בסוגיה:

תמונה 5: הצעה לשרטוט שיטת ר"ח בגמרא בפירוש הרב עדין אבן ישראל

ויש לדחות הצעה זאת, כיון שר"ח כתב במפורש שלא ניתן להעביר מהבתים (מהחצרות כלשונו) לשתי החורבות החיצונות אלא ע"י זריקה. בשרטוט הנ"ל יש חפיפה ומעבר בין הבתים לחורבות, ואפשר להעביר חפצים ללא זריקה.

3. הערוך¹⁰ בערך "כי" כתב: "מאי כמין כי, אמר רב מנשיא בר גדא כמין כי יוני. פירוש יצק שמן על ראש אהרון וירד אילך ואילך כמין שתי טיפי מרגליות על זקנו". הסברו מתאים אמנם לאות קפא (K), אבל יכול גם להתאים לאותיות יוניות נוספות. קוהוט מהדיר הערוך השלם הביא ציורים שונים ע"פ דפוסים שונים של הערוך, והוא עצמו סובר שמדובר באות היוונית העשרים וששמה אופסילון וצורתה ט.

בדורות האחרונים הוסיף רבי בנימין מוספיא¹¹ הגהות לספר הערוך בשם "מוסף הערוך". בערך "כי" הוא הגיה את המילים הבאות: "אות יונית שתיים ועשרים

8 הערוך השלם בהוצאת חנוך יהודה קוהוט.

9 "פירושי רבנו חננאל בר חושאל לתלמוד" על מסכת עירובין, בעריכת הרב דוד מצגר, מכון "לב שמח", ירושלים תשנ"ג.

10 מילון תלמודי שנכתב ע"י רבי נתן בן רבי יחיאל מרומי (ד'תשצ"ה-ד'תתס"ו).

11 רבי בנימין מוספיא, בעל הגהות "מוסף הערוך" על ספר הערוך (נפטר בשנת תל"ה).

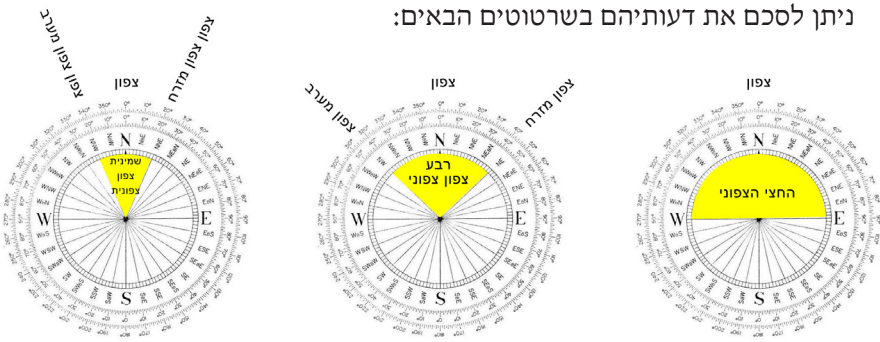
בסדר האותיות, וצורתו שני קווים באלכסון בוקעים אחד לאחד בתווך". לדעתו הכוונה לאות 'כי' היוונית (x), אם כי אינו מביא מקור לדבריו. בילקוט שינוי נוסחאות בהוצאת שתי פרנקל (הלכות כלי המקדש א, ט) כתבו שעליו התבססו מדפיסי הרמב"ם באמסטרדם בהדפיסם אות זו. נראה שהמקור לדברי מוסף הערוך הוא הבנתו בדברי הרמב"ם בסוגיית "אמר תרומת הכרי הזה בצפונו" המובאת להלן.

"אמר תרומת הכרי הזה בצפונו"

הסוגיה (מס' 4 לעיל) דנה באדם שמסיבה כלשהי לא יכל להפריש באופן פיזי את התרומה מערימת התבואה (הכרי), והכריז שהתרומה נמצאת בחלק הצפוני של הערימה:

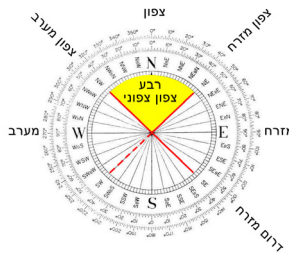
אמר 'תרומת הכרי הזה בצפונו' - מחציו ולצפון מדמע דברי רבי, ונסב פלגא. וחכמים אומרים עושה אותה כמין כי חד מן ארבעה. רבן שמעון בן גמליאל אומר נוטל תרומתו מצפון צפונו חד מן תומנייא (תלמוד ירושלמי תרומות פרק ג הלכה ג).

לרבי, כל החצי הצפוני בספק ולכן כולו נחשב מדומע (תרומה וחולין מעורבים). חכמים מודים שלגבי החצי הדרומי אין ספק, אבל הם מצמצמים יותר את השטח המדומע שנחשב צפון ואוסרים רק את הרבע העליון של הערימה, מנקודת צפון מזרח עד לצפון מערב. רבן שמעון בן גמליאל מצמצם יותר את הספק לשמינית הצפון-צפונית, מנקודת הצפון-צפון-מזרח עד נקודת הצפון-צפון-מערב. ניתן לסכם את דעותיהם בשרטוטים הבאים:

תמונה 6: שלושת הדעות בסוגיית "אמר תרומת הכרי הזה בצפונו"

הרמב"ם בהלכות תרומות פרק י"ג הלכה ט"ו פסק להלכה כדברי חכמים שרק הרבע הצפוני נעשה מדומע, ואף תיאר בפירוט איך מגיעים לצורה זאת: "אמר תרומת הכרי בצפון חולקין אותו לשנים, והחצי שבצפון לשנים, ונמצא רביע הכרי שהוא צפון צפוני הוא המדומע". חכמי ישראל בדורות האחרונים התקשו בהבנת דברי הרמב"ם איך חלוקת הכרי לשניים וחלוקת החצי הצפוני שוב לשניים יוצרת רבע שהוא צפון צפוני? רבים מהם נאלצו לומר שכוונתו במילים "חולקים אותו לשניים" היא שחולקים את הכרי **באלכסון**, וכשאמר שחולקים את החצי שבצפון לשניים כוונתו לחצי ה"יותר צפוני"¹². האות "כי" שמוזכרת בירושלמי, הכוונה לאות כי היוונית (x) תוך התעלמות מ"רגל" אחת שלה, כפי שניתן לראות בשרטוט הבא:

הבנת הרמב"ם תרומות יג טו גם לדעת הרב קאפח

על אף שהדוחק הוא גדול, כאן הרמב"ם תיאר במפורש איך להגיע לצורה המבוקשת "כמין כ"י". לאור זה, אפילו הרב קאפח שכתב במפורש בהלכות כלי המקדש "הכף היוני המתאימה כאן היא לא אקס ולא סי אלא **קי K**", כתב כאן שהכוונה היא לאות X. סביר להניח שגם בעל 'מוסף הערוך' התבסס על הבנה זאת ברמב"ם הנ"ל כשחידש ש'כי יווני' הוא X.

ראיות לכאורה לשינוי הגירסה

על אף שכאמור זיהוי הכי היווני כאות X הוא מחדש ולא הוזכר ע"י רבותינו הראשונים, יש מי שניסו להביא לו ראיה ממקור קדום. בספר תורה שלמה כרך כג¹³ מביא הרב כשר את הגמרא במסכת שבת נה, א בה מתואר שהמלאך גבריאל

12 כגון בעל מרכבת המשנה על הרמב"ם הנ"ל, הגר"ח קנייבסקי בספרו "דרך אמונה" ח"ב הלכות תרומות יג, טו הערה ככו, הרב קאפח הנ"ל, הרב שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה תרומות פרק ד עמ' 125 ועוד.

13 תורה שלמה מאת הרב מנחם מנדל כשר, כרך כג, מילואים לפרשת תצוה אות כ.

משח אות תי"ו בדין על מצחות הצדיקים, לסימן "תחיה", וכעין זה הביא ממדרש אותיות דר"ע. בהנחה שהתורה נכתבה בכתב העברי העתיק¹⁴ הוא מסיק שהאות תי"ו שנמשחה על מצחות הצדיקים היתה נראית בצורת X. מסיבה זאת, לטענתו, יש למשוך סימן זה על הכהן הגדול כסימן ברכה, שיתנהג לפי חוקי התורה ויחיה ולא ימות. המשנה כתבה "כי יונית" כי האות הזו הייתה מפורסמת יותר.

אולם לאחר בקשת המחילה, נראה שיש לדחות את דבריו בגלל מספר קושיות:

1. גם אם נניח שהתורה ניתנה בכתב עברי לא ברור שהמלאך משח את מצחות הצדיקים דוקא באות תי"ו העתיקה.
 2. התנאים הסוברים שהתורה ניתנה בכתב אשורי (כגון רבי יהודה הנשיא) צריכים לכאורה לחלוק גם על צורת המשיחה, ולומר שמשיחת הרקיקין והכהן הגדול היו בצורת האות תי"ו שלנו, והרי אין דעה כזאת!
 3. בהמשך מדרש אותיות דר"ע הנ"ל מופיע מאמר הדין בצורת האותיות של הכתב האשורי, למשל לגבי האות תי"ו נאמר שם: "תי"ו מפני מה רגלו שלפניו שבורה? מפני שכל המבקש ללמוד תורה צריך שיכפוף את רגליו ויעסוק בה שנאמר והם תכו לרגליך ישא מדברותיך..." וזאת האות שהוזכרה קודם שהמלאך משח על מצחות הצדיקים!
- גם בהקדמה לספר הזוהר (דף ב, א) משמע שהאות תי"ו שנמשחה על מצחות הצדיקים היתה בכתב אשורי. מובא שם מדרש הדומה למובא באותיות דר"ע, בו האותיות "מבקשות" שהתורה תתחיל בהם, והאות תי"ו נדחית בגלל המשיחה על מצחות הצדיקים; חלק מהאותיות נדחות בגלל צורתן בכתב האשורי, וניתן להסיק שאף האות תי"ו המוזכרת קודם היא בכתב אשורי.

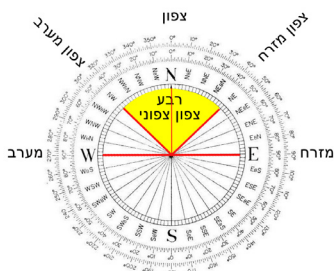
הצעת הבנה חדשה בסוגיית "אמר תרומת הכרי הזה בצפוניו"¹⁵

כתב הרמב"ם: "אמר תרומת הכרי בצפוני חולקין אותו לשנים והחצי שבצפון לשנים ונמצא רביע הכרי שהוא צפון צפוני הוא המדומע". אפשר להציע שבתחילה חולקים את הכרי בקו מאוזן לשניים. גם את החצי הצפוני מחלקים לשניים על מנת שנקבל קו שהוא קו הצפון ממש.

14 סנהדרין כא, ב.

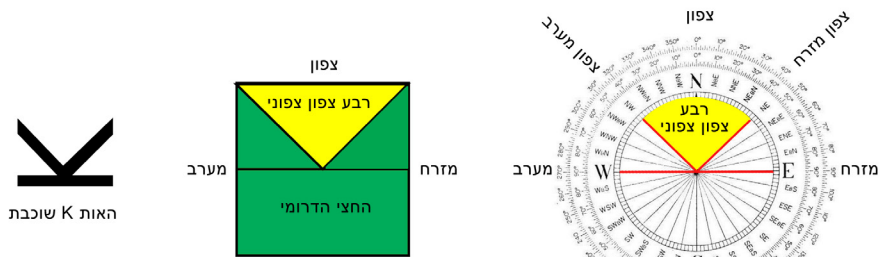
15 לפני פרסום הדברים כאן שטחתי את ההבנה המחודשת הזו בדברי הרמב"ם בפני כמה תלמידי חכמים שליט"א, ביניהם הרב מאיר ניסים מאוזן ראש ישיבת 'כיסא רחמים' בני ברק, והרב נחום רבינוביץ' והרב חיים סבתו ראשי ישיבת 'ברכת משה' במעלה אדומים, והם הסכימו עמי שכיוונתי לאמת.

אחרי שמצאנו את קו הצפון, החלק שנקרא "רביע הכרי שהוא צפון צפוני" הוא רבע הכרי שבמרכזו עובר קו הצפון. זאת אומרת נסטה מקו הצפון ימינה עד לקו ה'צפון מזרח' ושמאלה לקו ה'צפון מערב' ונקבל את רביע הכרי שהוא החלק ה"צפון צפוני", כפי שנראה בשרטוט הבא:

תמונה 7: ההבנה המחודשת בהבנת דברי הרמב"ם תרומות יג, טו

אם נתעלם מהקו הדמיוני של הצפון, נראה שאנו מקבלים למעשה את האות קפא (K) שוכבת כדלקמן בכרי עגול או מרובע:

תמונה 8: הרבע הצפון צפוני של הכרי שנוצר ע"י האות K

גירסת הגר"א בירושלמי

הגר"א גורס בירושלמי הנ"ל במקום המילים "כמין כ"י" את המילים "כמין כף". ההסבר לעיל עולה יפה גם לשיטתו אם נאמר שכוונתו לאות כף היוונית¹⁶.

16 ובתוספתא מגיה הגר"א את המילים 'כמין קו', וצ"ע איך הוא גורס גירסאות שונות לאותה סוגיה. ושמה יש לומר שהתלמיד הכותב מפיו שמע 'כמין כף' וכתב 'כמין קו'. ועיין בספר דרך אמונה ח"ב הלכות תרומות שמתרץ בציון הלכה (ס"ק ריח) שמדובר בכרי מרובע והרבע המדומע נראה כרצועה דקה - 'כמין קו'.

הסוגיה האחרונה שבה מופיע הביטוי "כי יוני" היא מחלוקת רבי יוחנן ור"ל במבוי שעשוי כמין כי (ירושלמי עירובין ה.) בעל "קרבן העדה" פירש שהכוונה לכך יוני דהיינו צורה הסתומה מג' רוחותיה ומצייר את האות כ'. יתכן שאף הרמב"ם יסביר כן, כאחת האפשרויות שהעלה בפירושו למשנה במסכת כלים.

סיכום

עם ההבנה המחודשת בדברי הרמב"ם, אולי ניתן להחזיר את הגלגל לאחור ולהסיר את שרטוט ה-X מדפוס הרמב"ם והש"ס. אני מציע שבהלכות כלי המקדש א, ט יוצג השרטוט K, או שיאמצו את שיטת הרב קאפח שלא הביא כלל שרטוט במקום זה.

נספח: להשלמת התמונה נזכיר שתי דעות אחרות מרבתינו הראשונים.

רש"י במסכת הוריות (יב, א) כתב: **כמין כף יוני** - שמתחיל למשוך באצבעו בין ריסי עיניו ומושך באצבעו על הראש והולך עד שמגיע לעורף ככף יוני כזה ת. במסורת הש"ס העירו: "צורה זאת משובשת, ונכונה היא ברמב"ם פ"א מהלכות כלי המקדש ה"ט וצורתו כזה X". אמנם בילקוט שינויי נוסחאות ברמב"ם פרנקל על הלכות בית המקדש א, ט מבקרים שינוי זה וכותבים: "...ולא הרגישו שציורם נסתר מלשונו הברורה של רש"י שם" וכו'. ברש"י כתב יד פארמה פאלטינה¹⁷ מופיע ציור הנראה כמו האות אופסילון, כך: . במסכת כריתות (ה, ב) בדפוסים שונים בהם דפוס ורשא תרכ"ב נדפס כך: **כמין כי** - אות יוונית, ועשוי כזה , דמציק שמן על ראשו ואח"כ בין ריסי עיניו ומצרפן באצבעו דרך הפדחת. אך מדפוס וילנא תרמ"ג הציור הוחלף והוא X. ואכן בילקוט שינויי נוסחאות הנ"ל קבלו על השינוי שעשו מדפיסי וילנא: "ובכריתות שם לא הסתפקו בזה, אלא שינו בתוך לשון רש"י את הציור ל-x מבלי להעיר דבר, וברש"י דפו"י הציור הוא וכעין זה גם ברש"י כת"י.

אמנם רבנו גרשום סימן בפירושו למסכת כריתות שם שהכי היווני נראה כמו האות ח, ובמסכת מנחות (עה, א) כתב שנראה כמו האות ט.

17 פירוש רש"י על מסכת הוריות, בהוצאת מכון אהבת שלום, ירושלים התשס"ה.